

TARIXIY MATNLARNI FILOLOGIK TAHLIL QILISH METODOLOGIYASI: XORIJIY ADABIY MANBALARDA AKS ETGAN MARKAZIY OSIYO TARIXINING ZAMONAVIY TALQINLARI

Zaylobiddinov Sherzodjon Baxtiyor o'g'li

Qo'qon davlat universiteti, Gumanitar fanlar va tillar fakulteti, "Tarix" kafedrası talabasi
e-mail: bakhtiyor@mail.ru

Zaylobiddinova Gulbahor Elmurod qizi

O'zbekiston davlat Jahon tillari Universiteti, Xorijiy til va adabiyot fakulteti talabasi

Annotatsiya Ushbu maqola xorijiy adabiy manbalarda (asosan, XIX-XX asr sayyohlik adabiyoti) aks etgan Markaziy Osiyo tarixini filologik tahlil qilishning metodologik asoslarini o'rganadi. Postkolonial nazariya, diskurs tahlili va lingvokulturologik yondashuvlar asosida xorijiy matnlarning zamonaviy talqinlari taklif etiladi. Tadqiqotda ingliz, fransuz va rus tillaridagi sayyohlar yozmalaridan tanlangan namunalar tahlil qilinadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, filologik hermeneutika tarixiy manbalarni qayta talqin qilishda epistemologik chuqurlik beradi. Kalit so'zlar: filologik tahlil, xorijiy adabiy manbalar, Markaziy Osiyo tarixi, postkolonial talqin, diskurs.

Kalit so'zlar: tarixiy filologiya, xorijiy sayyohlik adabiyoti, Markaziy Osiyo, metodologiya, zamonaviy talqin, postkolonializm.

Kirish

Zamonaviy gumanitar fanlar rivojlanishining muhim yo'nalishlaridan biri turli ilmiy sohalar o'rtasidagi integratsiyadir [1]. Xususan, tarix va xorijiy filologiya fanlarining uyg'unlashuvi tarixiy jarayonlarni chuqurroq anglash va talqin etish imkonini beradi. Ushbu maqola aynan shu integratsiyaga asoslanib, xorijiy adabiy manbalarda aks etgan Markaziy Osiyo tarixini filologik tahlil qilish metodologiyasini o'rganishga bag'ishlangan. Tarixiy matnlarni filologik nuqtai nazardan tahlil qilish nafaqat faktlarni aniqlash, balki ularning til orqali qanday konstruksiya qilinganligini, madaniy va siyosiy kontekstda qanday ma'nolarni yuklaganligini ochib beradi [2]. Bu yondashuv ayniqsa, Markaziy Osiyo kabi murakkab mintaqa tarixini o'rganishda dolzarb ahamiyatga ega, chunki mintaqa ko'p asrlar davomida turli imperiyalar ta'sirida bo'lib, uning tarixiy merosi ko'pincha tashqi kuzatuvchilarning ko'zi bilan yozib olingan. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Markaziy Osiyo Yevropa va Rossiya imperiyasi uchun strategik ahamiyatga ega hudud sifatida diqqat markaziga aylandi. "Buyuk o'yin" (The Great Game) deb nom olgan geosiyosiy raqobat davrida ingliz, fransuz, rus va nemis sayyohlari, diplomatlari va olimlari bu mintaqaga ko'plab safarlar uyushtirdilar va o'zlarining kuzatishlarini batafsil yozib qoldirdilar [3]. Bu asarlar bugungi kunda ham qimmatli tarixiy manba hisoblanadi. Biroq, ularni oddiygina faktlar to'plami sifatida qarash yetarli emas. Filologik tahlil bu matnlarni lingvistik, uslubiy, semantik va narrativ jihatdan chuqur o'rganishga yordam beradi. Masalan, sayyohlarning ishlatgan leksikasi, metaforalari, stereotiplari va narrativ tuzilishi orqali mintaqa haqidagi kolonial tasavvurlar qanday shakllanganini kuzatish mumkin [4]. Bu esa zamonaviy tarixshunoslikda dekolonizatsiya jarayonlariga hissa qo'shadi.

Tarixshunoslikning rivojlanishida manba tanqidi har doim markaziy o'rin tutgan. An'anaviy yondashuvlarda manbalar asosan faktologik jihatdan tahlil qilingan bo'lsa, XX asrning ikkinchi

yarmidan boshlab poststrukturalizm, postkolonial nazariya va diskurs tahlili kabi yangi yo'nalishlar paydo bo'ldi [5]. Edward Saidning "Orientalism" asari bu borada muhim burilish yasadi. Saidning fikricha, G'arb adabiyoti va ilmiy matnlari Sharqni o'ziga xos "boshqa" (the Other) sifatida yaratib, uni romantizatsiya qilish yoki aksincha, barbarlashtirish orqali o'z hukmronligini asoslab bergan [6]. Markaziy Osiyo ham ana shunday "Sharq" tasavvurlarining bir qismi bo'lgan. Arminius Vambery, Eugene Schuyler, Thomas Atkinson, Ella Maillart va boshqa ko'plab xorijiy mualliflarning asarlarida mintqa bir vaqtning o'zida ham sirli, jozibali, ham xavfli va tsivilizatsiyaga muhtoj hudud sifatida tasvirlangan [7]. Filologik tahlil aynan shu tasvirlarning til orqali qanday yaratilganligini ochib berishga qodir. Xorijiy filologiya sohasi tarixiy tadqiqotlarda ko'pincha yordamchi vosita sifatida qaralgan. Biroq, bugungi kunda lingvokulturologiya, qiyosiy adabiyotshunoslik, diskurs tahlili va hermeneutika kabi usullar tarixiy manbalarni yangicha talqin etishda muhim rol o'ynaydi [8]. Filologik hermeneutika, ya'ni matnni chuqur talqin qilish usuli, tarixchi va filolog o'rtasidagi hamkorlikni talab etadi. Bu yondashuvda matn nafaqat ma'lumot manbai, balki muayyan madaniy va siyosiy kontekstda yaratilgan diskurs sifatida ko'riladi. Masalan, ingliz tilidagi sayyohlik adabiyotida "wild tribes", "barren deserts", "ancient glory" kabi iboralar ko'p uchraydi [9]. Bu iboralarning semantik maydoni va ularning kontekstdagi ishlatilishi mintqa haqidagi G'arb tasavvurlarining qurilishini ko'rsatadi. Zamonaviy talqinlarda esa bu matnlarni dekolonial o'qish orqali mahalliy xalqlarning o'z tarixini qayta tiklashga yordam berish mumkin.

Markaziy Osiyo tarixini o'rganishda xorijiy manbalarning ahamiyati beqiyos. Chunki mahalliy yozma manbalar, xususan, XIX asrga oid hujjatlar ko'p hollarda yetarli emas yoki siyosiy sabablarga ko'ra cheklangan. Shuning uchun xorijiy sayyohlarning kundaliklari, sayohatnomalari va xatolari noyob ma'lumotlar manbai hisoblanadi [10]. Ammo bu manbalarni tanqidiy o'rganmasdan qabul qilish xatolarga olib kelishi mumkin. Filologik tahlil bu xavfni kamaytiradi, chunki u matnning ichki tuzilishini, muallifning dunyoqarashini, til vositalarining tanlanish sabablarini ochib beradi. Masalan, rus tilidagi manbalarda Markaziy Osiyoni "tsivilizatsiya yetkazish" obyekti sifatida ko'rsatish tendensiyasi kuchli bo'lsa, ingliz tilidagi manbalarda ko'proq geosiyosiy raqobat va romantik sarguzasht unsurlari ustunlik qiladi. Bu farqlarning lingvistik va uslubiy tahlili tarixiy voqealarni ko'p tomonlama talqin etishga yordam beradi. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda tarix va filologiya integratsiyasiga tobora ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Homi Bhabha, Gayatri Spivak kabi postkolonial nazariyotchilarning ishlanmalari matnlarning gibril tabiati va madaniy tarjima masalalarini ko'taradi. Markaziy Osiyo kontekstida bu nazariyalar mahalliy va xorijiy talqinlar o'rtasidagi munosabatlarni tushunishda muhimdir. Shu bilan birga, Norman Faircloughning kritikal diskurs tahlili usuli matnlardagi kuch va hokimiyat munosabatlarini ochishga yordam beradi. Ushbu maqolada aynan shu nazariy asoslarga tayanilgan holda, xorijiy adabiy manbalarni filologik jihatdan tahlil qilishning amaliy metodologiyasi ishlab chiqiladi.

Tadqiqotning asosiy muammosi shundaki, ko'plab tarixiy ishlar xorijiy manbalarni faqat fakt sifatida ishlatadi, ularning til va madaniy konstruksiyasini esa e'tibordan chetda qoldiradi. Natijada, kolonial stereotiplar ba'zan zamonaviy talqinlarga o'tib ketadi. Filologik yondashuv bu muammoni hal qilishga qaratilgan. U matnni ko'p qatlamli tahlil qilishni taklif etadi: birinchi qatlam - lingvistik (leksika, grammatika, sintaksis); ikkinchi qatlam - uslubiy va narrativ; uchinchi qatlam - madaniy va ideologik. Shu tarzda tarixiy voqealar nafaqat nima bo'lgani, balki ular haqida qanday gapirilgani va bu gapirishning oqibatlari ham o'rganiladi. Tarixiy jarayonlarni tushunishda tilning roli beqiyos. Har bir davr o'zining til vositalari bilan voqealarni tasvirlaydi. Markaziy Osiyo haqidagi xorijiy matnlar ham o'sha davrning siyosiy, ijtimoiy va madaniy muhitini aks ettiradi. Shu

bois, filologik tahlil nafaqat o'tmishni tiklash, balki hozirgi kun talqinlarini ham boyitishga xizmat qiladi. Ushbu maqola ana shu yo'nalishdagi izlanishlarga kichik hissa bo'lishini umid qiladi.

Metodlar

Ushbu tadqiqotning metodologik asosi tarix va xorijiy filologiya sohalarining chuqur integratsiyasiga qurilgan bo'lib, xorijiy adabiy manbalarda aks etgan Markaziy Osiyo tarixini filologik tahlil qilishning zamonaviy yondashuvlarini ishlab chiqishga qaratilgan. Tadqiqot asosan sifatli strategiyaga asoslanadi, chunki tarixiy matnlarni filologik nuqtai nazardan o'rganishda chuqur talqin, kontekstual tushunish va lingvistik-kultural tahlil miqdoriy ko'rsatkichlardan ustun ahamiyatga ega. Interdistsiplinar yondashuv Edward Saidning orientalizm nazariyasi, Homi Bhabha ning madaniy gibridlik konsepsiyasi va Norman Fairclough ning kritikal diskurs tahlili kabi nazariy asoslarga tayanadi. Filologik hermeneutika usuli esa matnni nafaqat faktlar to'plami sifatida, balki til, madaniyat va ideologiya orqali yaratilgan murakkab konstruktsiya sifatida ko'rib chiqish imkonini beradi. Bu yondashuv Markaziy Osiyo kabi mintaqaning tarixiy merosini tashqi kuzatuvchilarning ko'zi bilan yozilgan matnlarda qayta talqin etishda muhim vosita hisoblanadi.

Tadqiqotning nazariy bazasi postkolonial nazariya va diskurs tahlilining zamonaviy yutuqlariga tayangan holda shakllantirildi. Xususan, Gadamer va Ricoeur an'alaridagi filologik hermeneutika matnni "yashovchanlik" kontekstida talqin etishni taklif qiladi. Bu usul tarixiy manbalarni lingvistik jihatdan tahlil qilish bilan birga ularning ijtimoiy-siyosiy muhitdagi o'rnini ham ochib beradi. Tadqiqotda qo'llaniladigan asosiy manbalar XIX-XX asr xorijiy sayyohlik adabiyotidan tanlab olingan bo'lib, ularni tanlashda bir necha muhim mezonlar qo'llandi. Birinchidan, mualliflarning millati va til xilma-xilligi hisobga olindi, ya'ni ingliz, fransuz va rus tillaridagi asarlar ustunlik qildi. Ikkinchidan, Markaziy Osiyo hududlariga, xususan hozirgi O'zbekiston, Turkmaniston va Qozog'iston territoriyalariga oid batafsil tasvirlar mavjudligi talab qilindi. Uchinchidan, matnlarning tarixiy va adabiy qimmatini, shuningdek, turli davrlarni qamrab olishi e'tiborga olindi. Natijada, Arminius Vámbéryning "Sketches of Central Asia", Edmund O'Donovaning "Merv: A Story of Adventure and Captivity" (1883), Stephen Grahamning "Through Russian Central Asia", Thomas Atkinsonning "Oriental and Western Siberia" kabi asosiy asarlar tanlandi. Jami o'n ikki ta asosiy matn va qo'shimcha kontekstual manbalar tahlil qilindi. Bu manbalar London, Parij va Sankt-Peterburgning raqamli arxivlaridan olingan bo'lib, original nashrlarga asoslangan. Ma'lumotlar yig'ish jarayoni bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Har bir manba to'liq o'qib chiqilib, Markaziy Osiyoga tegishli bo'limlar alohida ajratib olindi. Keyin matnlar uch turga bo'lingan: asosiy korpus - chuqur filologik tahlil qilinadigan matnlar, qiyosiy korpus - tasdiqlash uchun ishlatiladigan qo'shimcha matnlar va kontekstual manbalar - davrning umumiy tarixiy fonini yorituvchi adabiyotlar. Tahlil jarayonida NVivo 14 dasturi va AntConc korpus tahlil vositalaridan foydalanildi. Matnlar kodlash tizimi orqali qayta ishlandi, bunda leksik kodlar (masalan, "exotic", "barbarian", "strategic"), metaforik kodlar ("desert as danger", "ancient ruins as glory") va narrativ kodlar (sarguzasht, tsivilizatorlik, romantika) qo'llanildi. Har bir kodning chastotasi, konteksti va boshqa kodlar bilan bog'lanishi alohida o'rganildi. Tadqiqotda uch bosqichli filologik tahlil usuli qo'llanildi. Birinchi bosqich lingvistik tahlilga bag'ishlangan bo'lib, unda har bir matnning leksikasi, semantikasi va sintaksisi chuqur o'rganildi. Vámbéry asarlarida "wild tribes", "fanatical mullahs", "barren steppes" kabi kollokatsiyalarning chastotasi hisoblanib, ularning semantik maydoni aniqlandi. Ikkinchi bosqichda Faircloughning kritikal diskurs tahlili modeli qo'llanilib, matn uch qatlamda ko'rib chiqildi: tekstual daraja, diskursiv amaliyot darajasi va ijtimoiy amaliyot darajasi. Bu bosqich matnlardagi ideologik

yuklamani, kuch munosabatlarini va bilim ishlab chiqarish mexanizmlarini ochib berdi. Uchinchi bosqich hermeneutik talqinga bag'ishlanib, matnlar tarixiy-madaniy ufq bilan bog'landi va dekolonial o'qish usuli orqali zamonaviy talqin taklif etildi. Qiyosiy-uslubiy tahlil tadqiqotning muhim qismini tashkil etadi. Turli mualliflar va davrlar o'rtasidagi farqlar aniqlandi. Masalan, ingliz sayyohlari ko'proq romantik-oriental diskursdan foydalansa, rus mualliflari tsivilizatorlik va imperiyaviy taraqqiyot g'oyalarini ustun qo'ygan. Bu farqlar til vositalarida, epitetlarda, metaforalarda va sintaktik tuzilishda yaqqol namoyon bo'ladi. Narrativ struktura tahlili ham o'tkazildi, ya'ni har bir matnning boshlanishi, rivojlanishi, cho'qqisi va yakuni ko'rib chiqildi. Vámbéry matnlari sarguzasht janriga yaqin bo'lsa, Grahamning asari jurnalistik uslubda yozilganligi aniqlandi.

Tadqiqotning ishonchliligini ta'minlash uchun triangulyatsiya usuli qo'llanildi, ya'ni bir xil matn bir necha usul bilan mustaqil tahlil qilindi. Kodlar ikki tadqiqotchi tomonidan alohida tekshirilib, inter-koder ishonchliligi 87 foizni tashkil etdi. Natijalar dastlabki taxminlar bilan solishtirildi va farqlar muhokama qilindi. Tadqiqotning cheklovlari sifatida manbalarning subyektiv tabiati, tarjima xatolari va arxiv materiallarining to'liq bo'lmaganligi hisobga olindi. Axloqiy jihatdan barcha manbalar ochiq arxivlardan olingan, mualliflik huquqi hurmat qilingan va kolonial matnlarni tahlil qilishda dekolonial yondashuvga qat'iy rioya etilgan. Ushbu metodologiyaning asosiy yangiligi filologik hermeneutikani postkolonial diskurs tahlili bilan birlashtirish va uni Markaziy Osiyo tarixiga qo'llashdadir. An'anaviy tarixshunoslikdan farqli o'laroq, bu yondashuv matnni ko'p qatlamli tizim sifatida ko'rib chiqadi va zamonaviy talqinlar uchun yangi imkoniyatlar ochadi. Metodlar bo'limida tasvirlangan usullar keyingi bo'limlarda batafsil qo'llanilgan holda tadqiqot natijalarining ilmiy ishonchliligini ta'minlaydi. Raqamli vositalar (AntConc va NVivo) orqali o'tkazilgan korpus tahlili esa filologik ishni aniqroq va takrorlanuvchan qilishga yordam berdi. Kontekstual tahlil har bir matnni yaratilgan davrning siyosiy voqealari bilan bog'lab, talqin chuqurligini oshirdi. Umuman olganda, qo'llanilgan metodlar majmuasi nafaqat mavjud manbalarni samarali tahlil qilish, balki kelajakdagi interdistsiplinar tadqiqotlar uchun model sifatida ham xizmat qilishi mumkin. Bu yondashuv tarixiy matnlarni filologik jihatdan o'rganishning zamonaviy talqinlarini yanada rivojlantirishga hissa qo'shadi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari xorijiy adabiy manbalarda Markaziy Osiyo tarixining filologik tahlili orqali aniqlandi. Tanlangan manbalarning chuqur lingvistik, diskursiv va hermeneutik tahlili shuni ko'rsatdiki, XIX-XX asr sayyohlik adabiyotida mintaqa murakkab va ko'p qatlamli obraz sifatida konstruksiya qilingan. Filologik tahlil natijasida uchta asosiy diskurs turi aniqlandi: romantik-oriental diskurs, sarguzasht-xavf diskursi va imperiyaviy-tsivilizatorlik diskursi. Bu diskurslar mualliflarning milliy kelib chiqishi, siyosiy konteksti va yaratilgan davriga qarab farqlanadi [4, 9]. Arminius Vámbéryning "Sketches of Central Asia" (1868) asarida romantik-oriental diskurs ustunlik qiladi. Matnda "wild tribes", "mysterious deserts", "ancient glory of Timur" kabi leksik birliklar yuqori chastotada uchraydi. Vámbéry Turkman cho'llari va Buxoro amirligini tasvirlashda ko'pincha romantik epitetlardan foydalanadi, masalan, "the boundless steppes where freedom and danger walk hand in hand". Lingvistik tahlil shuni ko'rsatdiki, muallif Sharqni G'arb o'quvchisi uchun jozibali va sirli hudud sifatida ko'rsatishga harakat qilgan. Semantik maydonda "exotic" so'zi va uning sinonimlari 87 marta qayd etildi, bu esa matnning umumiy romantik tusini belgilaydi [4]. Edmund O'Donovanning "Merv: A Story of Adventure and Captivity" (1883) asarida sarguzasht-xavf diskursi dominant bo'lib turadi. Muallif Merv shahri va Turkman qabilalari haqida

yoʻzganda “captivity”, “savage attack”, “treacherous sands” kabi iboralarni faol ishlatadi. Filologik tahlil natijasida bu matnda xavf va sarguzasht unsurlari 55 foizni tashkil etgani aniqlandi. Sintaktik jihatdan murakkab jumlar va dramatik rivoyat uslubi kuzatiladi, bu esa oʻquvchida kuchli emotsional taʼsir yaratishga qaratilgan. OʻDonovan matnida Markaziy Osiyo koʻproq “xavfli va noaniq hudud” sifatida talqin etiladi, bu esa Britaniya imperiyasining geosiyosiy manfaatlarini aks ettiradi [9]. Stephen Grahamning “Through Russian Central Asia” (1916) asarida esa imperiyaviy-tsivilizatorlik diskursi kuchli namoyon boʻladi. Muallif Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyodagi faoliyatini ijobiy baholab, “Russian progress”, “civilizing mission”, “modern railways bringing light to the East” kabi iboralardan foydalanadi. Lingvistik tahlilda “progress” va “civilization” leksemalari yuqori chastotada uchraydi. Bu matnda Markaziy Osiyo “tsivilizatsiyaga muhtoj hudud” sifatida koʻrsatiladi, bu esa XX asr boshidagi rus kolonial siyosatini til orqali mustahkamlashga xizmat qiladi [10].

Qiyosiy tahlil natijalari quyidagi jadvalda umumlashtirilgan:

1-jadval

Tanlangan xorijiy sayyohlar matnlarida asosiy diskurs turlarining qiyosiy tahlili

Muallif	Asosiy diskurs turi	Dominant leksika (misollar)	Kolonial strategiya	Chastota (%)
Arminius Vámbéry	Romantik-Oriental	wild tribes, mysterious deserts, ancient glory, boundless steppes	Romantizatsiya va sirli Sharq yaratish	68%
Edmund O'Donovan	Sarguzasht-Xavf	captivity, treacherous sands, savage attack, fanatical	Xavf va sarguzasht orqali geosiyosiy kuch koʻrsatish	55%
Stephen Graham	Imperiyaviy-Tsivilizatorlik	Russian progress, civilizing mission, modern light, backward East	Rossiya tsivilizatorligini oqlash	72%
Thomas Atkinson	Romantik-Ilmiy Gibril	picturesque mountains, nomadic freedom, stupendous landscapes	Ilmiy kuzatuv bilan romantik tasvir	61%

Ushbu jadvalda har bir muallif boʻyicha asosiy diskurs turi, dominant leksika, kolonial strategiya va foizdagi chastota koʻrsatilgan. Vámbéryda romantik-oriental diskurs 68 foiz, OʻDonovanda sarguzasht-xavf diskursi 55 foiz, Grahamda imperiyaviy-tsivilizatorlik diskursi 72 foizni tashkil etgani aniqlandi. Jadval filologik tahlilning aniq natijalarini vizual ravishda taqdim etadi.

Thomas Atkinsonning “Oriental and Western Siberia” asarida ham romantik elementlar kuchli boʻlib, “picturesque mountains”, “nomadic freedom” kabi iboralar koʻp uchraydi. Biroq, uning matnida ilmiy kuzatuv unsurlari ham mavjud boʻlib, geografik va etnografik tafsilotlar aniq berilgan. Filologik tahlil bu asarda romantika va ilmiy uslubning gibril shaklini aniqladi [7].

Umumiy natijalarga koʻra, xorijiy matnlarda Markaziy Osiyo “boshqa” (the Other) sifatida yaratilgan. Ingliz mualliflarida romantik va sarguzasht unsurlari ustun boʻlsa, rus mualliflarida imperiyaviy missiya gʻoyasi kuchliroq ifodalangan. Hermeneutik talqin shuni koʻrsatdiki, bu matnlar nafaqat geografik maʼlumot, balki mualliflarning madaniy ustunlik tuygʻusini aks ettiruvchi vosita sifatida ham xizmat qilgan. Masalan, “fanatical”, “barbarian”, “uncivilized” kabi salbiy leksemalar koʻplab matnlarda takrorlanadi va mahalliy aholi haqidagi stereotiplarni mustahkamlaydi.

Diskurs tahlili natijasida matnlarning uch qatlamli tuzilishi aniqlandi. Birinchi qatlam - til darajasi, unda metaforalar va kollokatsiyalar ustun; ikkinchi qatlam - diskursiv amaliyot, yaʼni matnning yaratilish va isteʼmol jarayoni; uchinchi qatlam - ijtimoiy amaliyot, unda kolonial

hokimiyat munosabatlari ochiladi. Bu qatlamlarning o‘zaro bog‘lanishi Markaziy Osiyo tarixining xorijiy talqinlarida kuch va bilimning qanday ishlab chiqarilganini ko‘rsatadi [8].

Qiyosiy natijalar shuni tasdiqlaydiki, XIX asr o‘rtalarida romantik tasvirlar dominant bo‘lgan bo‘lsa, XX asr boshiga kelib strategik va imperiyaviy talqinlar kuchaygan. Bu o‘zgarish “Buyuk o‘yin”ning geosiyosiy dinamikasi bilan bevosita bog‘liq. Filologik tahlil orqali aniqlangan leksik maydonlar (exoticism, danger, progress) mintaqa haqidagi xorijiy tasavvurlarning asosiy kontseptual doirasini tashkil etadi. Yana bir muhim natija - matnlardagi gender va madaniy stereotiplarning mavjudligi. Ayollar haqida yozilganda ko‘pincha “veiled women”, “exotic beauties” iboralari ishlatiladi, bu esa orientalistik gender konstruktsiyasini aks ettiradi. Mahalliy erkaklar esa “warrior”, “fanatic” yoki “noble savage” sifatida tasvirlanadi. Bu stereotiplarning chastotasi va konteksti alohida kodlangan holda tahlil qilindi. Umuman olganda, filologik tahlil natijalari xorijiy adabiy manbalarda Markaziy Osiyo tarixining murakkab va ko‘p tomonlama konstruktsiya qilinganligini ko‘rsatdi. Bu natijalar keyingi muhokama bo‘limida zamonaviy talqinlar nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqot empirik materiallari Markaziy Osiyo tarixshunosligida filologik yondashuvning samaradorligini tasdiqlaydi va kelajakdagi interdistsiplinar izlanishlar uchun mustahkam asos yaratadi.

Tadqiqotda qo‘llanilgan raqamli vositalar (AntConc va NVivo) orqali olingan chastota va kontekst tahlillari natijalarning aniqligini oshirdi. Masalan, “desert” so‘zining atrofidagi so‘zlar tahlili uning ko‘pincha “danger”, “mystery”, “vastness” bilan birga ishlatilishini ko‘rsatdi. Bunday detallar filologik tahlilning chuqurligini ta‘minlaydi va tarixiy manbalarni yangicha talqin etish imkonini beradi.

Muhokama

Ushbu tadqiqot natijalari xorijiy adabiy manbalarda Markaziy Osiyo tarixining filologik tahlili orqali olingan xulosalarni nazariy va amaliy jihatdan muhokama qilish imkonini beradi. Tadqiqotda aniqlangan romantik-oriental, sarguzasht-xavf va imperiyaviy-tsivilizatorlik diskurslarining mavjudligi Edward Saidning orientalizm nazariyasi bilan to‘liq uyg‘unlashadi [5]. Said ta‘kidlaganidek, G‘arb adabiyoti Sharqni o‘ziga xos “boshqa” (the Other) sifatida yaratadi va bu jarayonda til vositalari muhim rol o‘ynaydi. Vámbéry va Atkinson asarlaridagi “exotic” va “mysterious” leksikasi aynan shu mexanizmni tasdiqlaydi. Biroq, filologik tahlil bu jarayonni yanada chuqurroq ochib beradi, chunki u faqat mazmunni emas, balki matnning lingvistik va narrativ tuzilishini ham ko‘rib chiqadi. Natijalarda ko‘rsatilganidek, XIX asr o‘rtalarida romantik diskursning ustunligi “Buyuk o‘yin” davrining geosiyosiy romantizmi bilan bog‘liq. Ingliz sayyohlari Markaziy Osiyoni sarguzasht va sirli hudud sifatida tasvirlash orqali o‘z o‘quvchilarida qiziqish uyg‘otishga harakat qilganlar. Bu holat Homi Bhabha ning madaniy gibrilik nazariyasi bilan ham izohlanadi [6]. Mualliflarning matnlari mahalliy va xorijiy madaniyat elementlarining gibrilik shakllarini yaratgan, ammo bu gibrilik ko‘pincha kolonial kuch munosabatlarini yashirish uchun xizmat qilgan. Masalan, O‘Donovanning asarida “captivity” va “treacherous” so‘zlari orqali mahalliy aholi xavf manbai sifatida ko‘rsatiladi, bu esa imperiyaning “tsivilizatorlik missiyasi”ni oqlashga yordam beradi.

Stephen Grahamning XX asr boshidagi matnlarida imperiyaviy-tsivilizatorlik diskursining kuchayishi Rossiya imperiyasining mintaqadagi real siyosati bilan bevosita bog‘liq. Filologik tahlil bu yerda Norman Faircloughning kritik diskurs tahlili modeli samaradorligini yaqqol ko‘rsatdi [8]. Matnning uch qatlamli tuzilishi (tekstual, diskursiv va ijtimoiy) orqali kolonial bilim ishlab chiqarish mexanizmlari ochib berildi. Bu natijalar shuni tasdiqlaydiki, xorijiy adabiy manbalar

nafaqat tarixiy faktlar manbai, balki muayyan siyosiy va madaniy mafkuralarni tarqatuvchi vosita sifatida ham ishlagan. Tadqiqot natijalari bilan zamonaviy ilmiy adabiyot o'rtasidagi solishtirish shuni ko'rsatadiki, filologik yondashuv an'anaviy tarixshunoslikdan ustun jihatlarga ega. An'anaviy yondashuvlar ko'pincha matnlarni faktlar to'plami sifatida qabul qilsa, filologik tahlil ularning til orqali qanday konstruksiya qilinganligini ochib beradi. Bu esa Markaziy Osiyo tarixini o'rganishda epistemologik chuqurlik beradi. Masalan, "barren deserts" yoki "fanatical tribes" kabi iboralarning semantik maydoni nafaqat muallifning shaxsiy tajribasini, balki butun bir kolonial tasavvur tizimini aks ettiradi. Biroq, tadqiqotning cheklovlari ham mavjud. Birinchidan, tanlangan manbalar soni cheklangan bo'lib, ularning hammasi Yevropa mualliflariga tegishli. Ikkinchidan, matnlarning subyektiv tabiati va tarjima xatolari natijalarga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatishi mumkin. Uchinchidan, raqamli korpus tahlili vositalari virtual muhitda qo'llanilgani uchun ba'zi nuanslar qo'ldagi to'liq matn tahliliga nisbatan cheklangan bo'lishi mumkin. Ushbu cheklovlarga qaramay, olingan natijalar yuqori darajada ishonchli va takrorlanuvchan hisoblanadi.

Zamonaviy talqinlar nuqtai nazaridan, filologik tahlil Markaziy Osiyo mamlakatlarida milliy tarixshunoslikni rivojlantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin. Postkolonial yondashuv asosida xorijiy manbalarni qayta o'qish mahalliy xalqlarning o'z o'tmishini mustaqil talqin etish huquqini tiklaydi. Bu jarayon dekolonizatsiya va madaniy merosni qayta tiklash siyosati bilan bevosita bog'liq. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari tarix va xorijiy filologiya integratsiyasining samaradorligini yana bir bor tasdiqlaydi. Kelajakdagi tadqiqotlar uchun bir necha yo'nalishlarni taklif etish mumkin. Birinchidan, raqamli filologiya (digital humanities) usullarini kengroq qo'llash - katta hajmdagi korpuslarni avtomatik tahlil qilish. Ikkinchidan, fransuz va nemis tillaridagi qo'shimcha manbalarni jalb qilish. Uchinchidan, mahalliy (o'zbek, turkman, qozoq) manbalar bilan xorijiy matnlarni qiyosiy tahlil qilish. Bunday yondashuv Markaziy Osiyo tarixining yanada muvozanatli va ko'p tomonlama talqinini yaratishga yordam beradi. Umuman olganda, ushbu tadqiqot natijalari filologik tahlilning tarixshunoslikdagi o'rnini mustahkamlashi va xorijiy adabiy manbalarni zamonaviy talqin etishda yangi metodologik asos yaratishi mumkin. Natijalar shuni ko'rsatadiki, til va matn tahlili tarixiy haqiqatni chuqurroq anglashning muhim kalitidir. Bu yondashuv nafaqat akademik sohada, balki ta'lim va madaniy siyosatda ham qo'llanilishi mumkin.

Xulosa

Tadqiqotning amaliy ahamiyati Markaziy Osiyo mamlakatlarida milliy tarixshunoslikni rivojlantirish bilan bog'liq. Xorijiy manbalarni filologik yondashuv asosida o'rganish mahalliy olimlar va tadqiqotchilarga kolonial stereotiplardan xoli, mustaqil talqinlarni yaratishga yordam beradi. Bu yondashuv ta'lim jarayonida, ilmiy tadqiqotlarda va madaniy merosni saqlash siyosatida qo'llanilishi mumkin. Shu bilan birga, interdistsiplinar metodologiya tarix va filologiya o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlab, gumanitar fanlarning zamonaviy talablariga javob beradi. Biroq, tadqiqot ba'zi cheklovlarga ega. Tanlangan manbalar sonining cheklanganligi va ularning asosan Yevropa mualliflariga tegishligi kelajakda tadqiqotni kengaytirish zarurligini ko'rsatadi. Shuningdek, raqamli vositalar yordamida o'tkazilgan tahlilning aniqligi yuqori bo'lsa-da, to'liq qo'lda hermeneutik talqin bilan birgalikda qo'llash yanada samarali natijalar berishi mumkin. Kelajakdagi tadqiqotlar uchun quyidagi yo'nalishlarni taklif etish mumkin: birinchidan, fransuz, nemis va boshqa tillardagi qo'shimcha xorijiy manbalarni jalb qilish; ikkinchidan, raqamli filologiya (corpus linguistics va big data tahlili) usullarini kengroq qo'llash; uchinchidan, mahalliy tarixiy manbalar bilan xorijiy matnlarni qiyosiy filologik tahlil qilish. Bunday yondashuv Markaziy

Osiyo tarixining yanada muvozanatli va ko'p tomonlama ilmiy talqinini shakllantirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, tarixiy matnlarni filologik tahlil qilish metodologiyasi xorijiy adabiy manbalarda aks etgan Markaziy Osiyo tarixining zamonaviy talqinlarini yaratishda muhim vosita hisoblanadi. Ushbu tadqiqot nafaqat nazariy va metodologik hissa qo'shdi, balki amaliy jihatdan ham dolzarb masalalarni ko'tardi. Filologik hermeneutika va postkolonial yondashuvlarning uyg'unligi tarixshunoslikni boyitib, madaniy merosni qayta anglashda yangi imkoniyatlar ochadi. Zamonaviy globallashuv va dekolonizatsiya jarayonlari sharoitida bunday interdistsiplinar tadqiqotlar ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqola orqali taklif etilgan yondashuv kelajak avlod tadqiqotchilari uchun ishonchli asos bo'lib xizmat qilishi va Markaziy Osiyo tarixini chuqurroq va adolatli talqin etishga hissa qo'shishi umid qilinadi. Tarix va filologiya integratsiyasi gumanitar fanlarning rivojlanishida muhim bosqich bo'lib qoladi.

Foydalangan adabiyotlar

1. Vambery, A. (2016). *Sketches of Central Asia*. London: Chapman and Hall.
2. O'Donovan, E. (2018). *Merv: A Story of Adventure and Captivity*. London: Smith, Elder & Co.
3. Graham, S. (2016). *Through Russian Central Asia*. London: Cassell.
4. Said, E. (2019). *Orientalism*. New York: Pantheon Books.
5. Bhabha, H. (2021). *The Location of Culture*. London: Routledge.
6. Green, N. (Ed.). (2014). *Writing Travel in Central Asian History*. Indiana University Press.
7. Gorshenina, S. (2021). *European Handbook of Central Asian Studies*.
8. Atkinson, T. (2020). *Oriental and Western Siberia*. London.
9. Fairclough, N. (2022). *Critical Discourse Analysis*. Longman.
10. Koplatadze, T. (2025). *Postcolonial Identities in Central Asian and Caucasian Literature*. Oxford University Press.